

УДК 316.313.5

*М.Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Проаналізовано суперечливий процес становлення соціальної відповідальності в українському суспільстві.

Проанализирован противоречивый процесс становления социальной ответственности в украинском обществе.

The paper analyzes controversial process of the formation of social responsibility in the Ukrainian society.

Ключові слова: соціальна відповідальність, патерналізм.

Ключевые слова: социальная ответственность, патернализм.

Keywords: social responsibility, paternalism.

Демократизація суспільства, розширення прав і свобод людини, безпосередня участь особистості в політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних процесах об'єктивно підвищує її персональну відповідальність за стан справ у суспільстві. Відповідальність особистості перед суспільством у сучасних умовах ще більше посилюється у зв'язку з глобалізацією, зростаючою ускладненістю суспільних відносин, збільшенням ситуацій ризиків і невизначеності [1–3]. У таких обставинах дедалі більшого значення набуває дослідження феномену соціальної відповідальності та його різноманітних проявів [4–7].

Соціальна відповідальність – це сформована здатність і готовність соціального суб'єкта усвідомлювати наслідки власних дій, своєї активності, визнавати їх результатом власного свідомого вільного вибору і прийнятих рішень. При цьому важлива не тільки готовність суб'єкта визнавати наслідки, а й його налаштованість і здатність у ситуа-

ції вибору приймати самостійні рішення, а не ухилятися від них. Отже, відповідальність є зворотним боком свободи. Тільки там є відповідальність, де є свобода суб'єкта, де останній має можливість і здатен робити вибір, а значить – йти на ризик.

Отже, явище відповідальності є невід'ємне від явища свободи. У сучасному контексті насамперед слід було б говорити не про соціально-філософську пару “свобода” і “необхідність”, а про “свободу” і “відповідальність”. Так склалося, що в новітній час значно більшою суспільною увагою користувалося явище свободи, ніж відповідальності. За свободу почесно і модно боротися, заради досягнення свободи утворюються громадські рухи, політичні партії. А от виступати за відповідальність – менш престижно. До того ж особливо активним поборникам утвердження соціальної відповідальності можуть начепити і ярлика держиморди, догматика тощо.

Відповідальність є складним розумовим, емоційним і вольовим процесом, коли суб'єктом прогнозуються, зіставляються варіанти своїх рішень і дій, зважуються їх наслідки. Цей складний феномен розгортається у часі як розуміння суб'єктом того, як слід вчинити, щоб досягти вигоди, прийняти відповідне рішення, що буде розгорнуте у діях і поведінці, які, як сподівається суб'єкт, приведуть до вигоди, до утвердження певного соціального порядку, утвердження певних цінностей. Це одночасно і контроль суб'єкта за визначеністю у своїх діях, намагання не допустити невизначеності у результатах поведінки, прагнення уникнути збитків, запобігти ризикам, виключити втрати. Проте на практиці цей процес не виглядає настільки жорстко логічним, розсудливим. Насправді його наповнюють і емоції, і інтуїція.

У теоретичних міркуваннях прийнято вважати, що особистість, яка включена в систему суспільних відносин, здатна усвідомити й усвідомлює на практиці всі види своєї соціальної відповідальності. Проте мережа прямих і опосередкованих зв'язків особистості в сучасному суспільстві

настільки розгалужена і настільки заплутана, що особистість, по-перше, не уявляє всієї сукупності цих зв'язків і масштабів зони своєї об'єктивної соціальної відповідальності, а по-друге, вона навіть не підозрює, як багато зон об'єктивної відповідальності поза межами її свідомості.

Не маючи можливості докладно проаналізувати всі порушені тут питання, розглянемо лише те, які уявлення про свою соціальну відповідальність мають респонденти на емпіричному рівні і як змінюється соціальна відповідальність у часі.

Одна з найважливіших проблем, пов'язаних з проявом відповідальності особистості у різних сферах суспільства, на різних рівнях його функціонування, це питання сформованості особистої відповідальності. Дуже важливо виховати людину так, щоб вона розуміла свою відповідальність у кожній своїй іпостасі, у кожній своїй соціальній ролі. Проте одного розуміння відповідальності недостатньо для її втілення в суспільну поведінку. Необхідно, щоб у людини були сформовані вольові якості й компетентність щодо реалізації своєї відповідальності. Відсутність першого перетворює розуміння відповідальності у благі побажання, марення, а відсутність другого у кращому випадку може скомпрометувати саме явище відповідальності, а в гіршому – призвести до негативних наслідків.

Особливо складно сформувати в особистості такий вид громадянської відповідальності, як громадянська відповідальність. Цей вид відповідальності формується одночасно з такими якостями особистості, як розвинені й чіткі світоглядні позиції, глибокі знання щодо устрою суспільства, його політичної, економічної, соціальної, соціокультурної структури, а також висока політична культура. Без цих характеристик людина слабко уявляє своє місце в суспільстві, а також свою роль у функціонуванні державного організму, а отже, і свою соціальну відповідальність.

На пряме запитання *“Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?”* в опитуванні Інституту соціології НАН України у 2009 р. 63% респондентів відпо-

віли, що вони не несуть за це жодної відповідальності. Тих, хто вважає, що несе часткову відповідальність за стан справ у країні, налічувалося 21%. І лише 2% опитаних відповіли схвально: “Так, несучу”. Це дуже тривожні показники. Адже переважна більшість членів суспільства не відчуває власної відповідальності за стан справ у суспільстві. Причому практично ніяких відмінностей між різними віковими групами у відповідях немає. Так, вважають, що вони не несуть відповідальності 63% молодих респондентів (у віці до 30 років), 61% опитаних середнього віку і 67% тих, хто старше 55 років. Тобто сподіватися на те, що молодь братиме на себе більшу відповідальність і тим самим відкриє більш сприятливу перспективу на майбутнє, поки що не доводиться. У причинах цього ще слід розбиратися.

Про соціальну відповідальність особистості можна судити не тільки завдяки її відповідям на прямі запитання про відповідальність, а й з відповідей на запитання, які опосередковано показують ступінь розвиненості відповідальності. Такі відповіді також є дуже корисними й інформативними щодо рівня розвитку цієї риси у громадян.

У 2014 р. запитання щодо особистої відповідальності респондентів за стан справ у суспільстві у моніторингу не було. Тому ми вирішили використати відповіді, що опосередковано показують рівень розвитку особистісної відповідальності. Так, відповіді на запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?” можна інтерпретувати як такі, що характеризують більшу чи меншу соціальну відповідальність респондентів. Тих, хто здебільшого покладається на зовнішні обставини, умовно у цьому контексті можна назвати “екстерналами”, а їх антиподів, тобто тих, хто покладається на самого себе, називати “інтерналами”. На нашу думку, у тих респондентів, хто вважає, що їхнє життя залежить від них самих – “більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин” і “здебільшого від мене”, тобто у “інтерналів”, – можна вважати, з деякою мірою

Таблиця 1

Уявлення населення про те, від чого залежить,
як складається життя людини (%)

Чинники	1994	2009	2014
Здебільшого від зовнішніх обставин	28	20	16
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31	26	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	21	32	30
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	10	15	14
Здебільшого від мене	9	7	11

умовності, соціальну відповідальність досить розвинутою. Адже причини своїх успіхів і невдач вони покладають на себе. А у тих респондентів, хто результати свого життя прив'язує до зовнішніх обставин (“екстерналів”), можна вважати відповідальність недостатньо розвиненою, оскільки вони схильні свої життєві успіхи і невдачі приписувати обставинам.

Виходячи з таких міркувань, ми розглянули відповіді на згадане питання, по-перше, у динаміці, порівнявши відповіді на нього у 1994, 2009 і у 2014 рр. за масивом у цілому. А по-друге, ми порівняли відповіді респондентів різних вікових груп по кожному року окремо і в динаміці між 1994, 2009 і 2014 рр. (табл. 1).

Отже, між 1994 і 2009 рр. помітно зменшилась кількість “екстерналів” – з 59% у 1994 р. до 46% у 2009 р., тобто на 13%. Проте в часовому проміжку між 2009 і 2014 рр. їх кількість зменшилася лише на 2% – з 46% до 44%. Кількість тих, хто дотримується протилежного погляду (“інтерналів”), за ці роки поступово зростала: з 19% у 1994 р. до 22% у 2009 р. і до 25% у 2014 р.

Наведені дані характеризують усі вікові когорти населення.

Для поглиблення розуміння даної проблеми важливо розглянути відмінності у відповідях молоді до 30 років на це запитання у різні роки (табл. 2). Адже молодь, як

правило, вловлює раніше за інші вікові групи нові суспільні тенденції. Аналіз даних щодо цієї вікової групи у різні роки засвідчує, що однозначної тенденції серед молоді з цього питання не спостерігається. Відбуваються певні коливання: кількість “екстерналів” до 2009 р. зменшується, а потім знову зростає, хоча і не досягає величини 1994 р.: відповідно по роках 50–36–40%. Подібні коливання притаманні й групі “інтерналів”: спочатку йде їх збільшення, а потім відбувається зменшення, але показник не опускається до величини 1994 р.: 23–32–27%.

Ці дані засвідчують, що у людей дуже повільно змінюються уявлення про чинники, від яких залежить їхнє життя, а отже, можна припустити, що так само повільно змінюється і рівень їхньої соціальної відповідальності.

Причина такого стану речей може бути не такою прямою, як може здатися на перший погляд. Дійсно, після переходу до ринкових відносин у суспільстві з роками дедалі більше людей поділяють думку, що від самої людини залежить, як складається її життя. Але в інституціональних умовах, що склалися у кризових суспільствах, люди за всього бажання не можуть взяти на себе повну відповідальність за своє становище [8, с. 127]. Вони не можуть нести повну відповідальність за своє становище через те, що держава не створила для цього відповідних умов.

Таблиця 2

Уявлення молоді до 30 років про те, від чого залежить, як складається життя людини (%)

Чинники	1994	2009	2014
Здебільшого від зовнішніх обставин	17	15	10
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	33	21	30
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	26	32	32
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	24	14
Здебільшого від мене	10	8	13

Тобто тут треба розвести готовність нести власну відповідальність за своє становище у соціумі й наявність суспільних умов реалізувати свою відповідальну поведінку, спрямовану на досягнення життєвих цілей. Людина може поділяти думку, що вона відповідальна за своє соціальне становище, але суспільні умови її життя такі, що вона не може себе реалізувати. Якщо інституціональні умови щодо самореалізації особистості в суспільстві не надають їй можливості брати на себе повну відповідальність, то з роками, постійно перебуваючи у таких умовах, адаптуючись до них, стаючи більш соціально досвідченою, особистість переглядає свої цінності і діє більш реалістично щодо суспільних умов, тобто дедалі більше перекладаючи відповідальність за свій стан на державу. Інакше кажучи, можна припустити, що потенційні “інтерналі” знову стають “екстерналами”.

Перевіримо цю гіпотезу, на наших даних. Для цього ми зіставили, яка частка молоді до 30 років у 1994 р. стояла на позиціях “екстерналів” і чи втрималась вона на них протягом двадцяти років. Для цього порівнюємо відповіді молодіжної групи у 1994 р. з відповідями осіб середнього віку (до 55 років) у 2014 р. Тобто, по суті, йдеться про одну й ту ж вікову когорту. Адже ті, хто входив у 1994 р. у групу віком до 30 років, за двадцять років перейшли у середню вікову групу. Як свідчать дані нашого моніторингу (табл. 3), незважаючи на несприятливі інституціональні соціальні умови для самореалізації особистості у ці роки, все ж загальна тенденція, яка проявляється у зменшенні кількості тих людей, які вважають, що їхнє життя залежить від зовнішніх обставин, і збільшенні тих людей, які вважають, що їхнє життя залежить від них самих, збереглася. У цій віковій когорті за двадцять років кількість “екстерналів” зменшилася на 7% (з 50% до 43%), а кількість “інтерналів” збільшилася на 2%. Збільшення є не настільки суттєвим, щоб робити надійні висновки, зважаючи на статистичну похибку дослідження у 2,5%. І взагалі, зростання у одній віковій когорті “інтерналів”

Таблиця 3

Динаміка змін уявлень когорти молоді 90-х років ХХ ст.
про чинники, від яких залежить життя людини (%)

Чинники	1994 віком до 30 років	2014 віком до 55 років
Здебільшого від зовнішніх обставин	17	15
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	33	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	27	32
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	15
Здебільшого від мене	10	10

Таблиця 4

Динаміка змін уявлень когорти середнього віку 90-х років ХХ ст. про чинники, від яких залежить життя людини (%)

Чинники	1994 віком від 30 до 55 років	2014 віком старші 56 років
Здебільшого від зовнішніх обставин	25	23
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	24	28
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	11	12
Здебільшого від мене	9	9

за двадцять років лише на 2% не дуже переконливий факт того, що кількість “інтерналів” у часі зростає.

Крім того, необхідне пояснення факту, що кількість тих, хто зайняв “золоту середину” і відповів, що життя залежить однаковою мірою і від самої людини, і від зовнішніх обставин, зросло за ці роки на 5%. Можливо, це пов’язано з певними сумнівами респондентів щодо можливості покладатися переважно на себе у несприятливому для самореалізації соціальному середовищі.

Цікаво простежити динаміку зміни відповідей респондентів з цього питання в іншій віковій когорті, а саме у тій

групі, яка у 1994 р. була віком 30–55 років. Зараз ця група перемістилась до старшої вікової групи. Порівняння відповідей цієї когорти з інтервалом у двадцять років (*табл. 4*) засвідчує, що позиції цієї групи майже з усіх питань змінились дуже мало. Кількість “екстерналів” у 1994 і у 2014 р. відрізняється на 4% – 56% і 51% відповідно по роках. А кількісні показники “інтерналів” у ці роки ще більш наближені. У 1994 р. їх було 20%, а у 2014 – 21%.

Незначні зміни кількості “екстерналів” і “інтерналів” у структурі населення за двадцять років свідчать про те, що тема потребує подальшого дослідження. Зокрема, необхідно з’ясувати, чи помітне зменшення “екстерналів” означає автоматичне збільшення “інтерналів”, чи означає збільшення тих, хто займає “золоту середину”, зростання сумнівів у своїй позиції під тиском життєвого досвіду. Потребують додаткового вивчення і ще деякі питання. У контексті дослідження соціальної відповідальності необхідно дослідити наскільки тісно корелює “інтернальна” позиція суб’єктів з більш високим рівнем їх соціальної відповідальності порівняно з рівнем відповідальності “екстерналів”. Подальші поглиблені дослідження на цю тему дадуть змогу знайти обґрунтовані відповіді на подібні запитання.

Література

1. Див., напр.: Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Бек У. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Луман Н. Риск и опасность / Н.Луман // Отечественные записки. – 2013. – №2(53) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2/>
3. Яницкий О.К. “Критический случай”: социальный порядок в “обществе риска” / О.К.Яницкий // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 2. – С. 86–99.
4. Див.: Мэй Ролло. Новый взгляд на свободу и ответственность / Мэй Ролло [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psylib.org.ua/books/_meyro05.htm

5. *Пазина О.Е.* Социальная ответственность личности в современном обществе: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук / Пазина О.Е. – Нижний Новгород, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-otvetstvennost-lichnosti-v-sovremennom-obshchestve#ixzz3HGqeKZdm>

6. *Подорога В.* Вина и ответственность – те наши возможности, которые открывают сознательный путь к прощению и одновременно – к забвению // Отечественные записки. – 2013. – №2(53) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gorby.ru/activity/conference/show_685/view_27421/

7. *Тульчинский Г.Л.* Границы личности как границы ответственности и свободы / Г.Л.Тульчинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://socepidconf.com/data/abstract/2013SPB_ABSTRACT_TULCHINSKY_GRANICY_LICHNOSTI.pdf

8. *Мареева С.В.* Динамика норм и ценностей россиян / С.В.Мареева // Социологические исследования. – 2013. – №7.